

О.В. Гісем

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ

загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2015

УДК 74.266.3
ББК 63.3 (4 Укр.)
Г-46

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 20.07.2015 р. № 777)

Рецензенти:

Бармак М.В., професор кафедри історії України ТНПУ ім. В. Гнатюка,
доктор історичних наук

Вовк Ю.І., вчитель історії ЗОШ №16 м. Тернополя, вчитель-методист.

Гісем О.В.

Г46 Історія України : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч.
закл. / О.В. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан,
2015. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-10-4115-7

УДК 74.266.3
ББК 63.3 (4 Укр)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва*

© Гісем О., 2015
© Навчальна книга — Богдан,
оригінал-макет, 2015

ISBN 978-966-10-4115-7

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— фотографії

— інтерактивні додатки

— відео

— карта

Цими піктограмами (, , ,) у підручнику позначено ті його складові, які можна відкрити у електронній версії за посиланням:
<http://www.bohdan-digital.com/edu>.

ЛЮБИ ДРУЗИ!

У цьому навчальному році ви розпочнете вивчення систематичний курс історії України. Він дозволить вам сформувати уявлення про події далекого минулого нашої Батьківщини — від Великого розселення слов'ян (V–VIII) до початку XVI ст.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких є запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи з підручником необхідно ознайомитися за змістом з його структурою. Матеріал підручника об'єднано у п'ять розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, які в свою чергу поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова (поняття, терміни) і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу мають численні ілюстрації і карти. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацюуйте включені до параграфів вставки з уривками історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікавих фактів. Вони сприятимуть повнішому осмисленню матеріалу в цілому.

Після кожного параграфа подані запитання і завдання. У тексті параграфу після кожного пункту вміщені запитання, які покликані допомогти Вам засвоїти головну думку опрацьованого матеріалу. Також питання розміщені під ілюстраціями і картосхемами. Вони акцентують увагу на головному. Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими запитаннями і завданнями.

Кожна тема містить одне-два практичні заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, необхідно спочатку опрацювати розміщений на його початку навчальний текст, а потім, опираючись на рекомендації вчителя, виконати завдання. Результати роботи обговорюються разом з іншими учнями на наступному уроці.

Взявши до уваги ці поради, перегорніть наступну сторінку й розпочніть знайомство з історією.

НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКА ВИ ЗУСТРІНЕТЕ ТАКІ ПОЗНАЧКИ:

Робота з історичними джерелами

Тут наведено фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо). Потрібно прочитати і відповісти на запитання до них.

Словничок

Тут наведено тлумачення термінів і понять, що виділені чорним шрифтом у тексті параграфа.

ВИСНОВКИ

В цьому пункті викладено основні тези і підсумовується весь матеріал параграфа.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

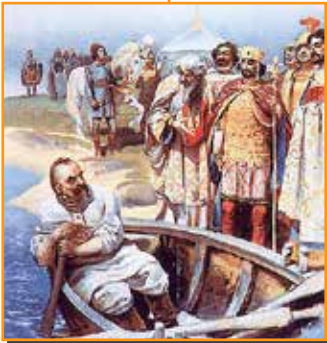
В цьому пункті подано питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів, а також пропонуються завдання проблемного характеру.

ВСТУП. РОЗДІЛ 1

Виникнення і становлення Київської Русі (Руси-України)

У цьому розділі Ви дізнаєтесь про:

- Велике розселення слов'ян і як воно вплинуло на історію українських земель
- Заняття, вірування, перші державні утворення східних слов'ян
- Виникнення і становлення Київської Русі (Руси-України) і про її перших князів

ПОВТОРИМО ВИВЧЕНЕ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 6 КЛАСІ

У 6 класі Ви вивчали найдовший період історії людства. Він охоплює час від появи перших людей до V ст. Лише перелік того, що тоді здобуло людство, зайняв би цілу книгу. Проте все це можна охарактеризувати і декількома реченнями. Людство від первісності перейшло до цивілізаційного розвитку. Таких же змін зазнало людське суспільство і на території України, хоча вона і не перебувала в осередді цивілізаційного розвитку. Пригадаймо основні віхи цього розвитку, розглянувши і проаналізувавши малюнки.

- ? 1. Який період розвитку людства відображено на малюнку? 2. Якими знаряддями праці користуються люди? 3. Які їхні основні заняття?

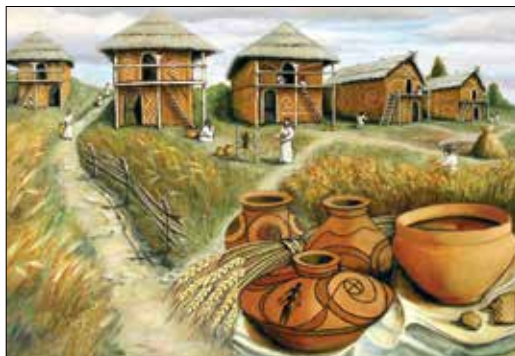

- ? 1. Що на малюнку свідчить про прогрес у житті людей? 2. Який період розвитку людства намагався відобразити художник?

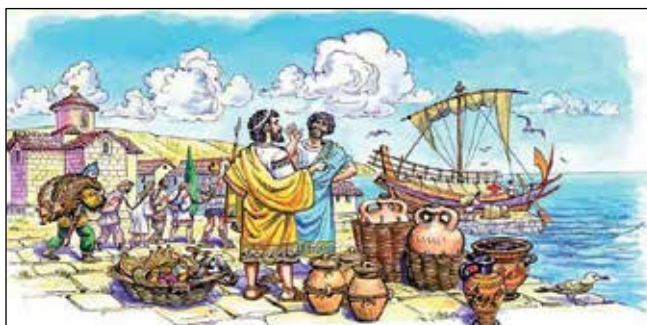

- ? 1. Які нові заняття людей відображено на малюнку? 2. Чому зміни, відображені художником, отримали назву «неолітична революція»?

- ?** 1. Яку археологічну культуру намагався відобразити художник?
2. Що про це свідчить?
3. Які заняття людей зображено на малюнку?

- ?** 1. Коли відбувалася Велика грецька колонізація? 2. Чи відображені причини колонізації на малюнку? 3. Назвіть основні міста-держави Північного Причорномор'я та Криму.

- ?** 1. Де, на думку вчених, міститься прабатьківщина слов'ян? 2. Яке головне заняття давніх слов'ян? 3. Чи відображене воно на малюнку? 4. Чому слов'яни будували укріплені городища?

- ?** 1. Що спричинило появу кочівництва? 2. Представники яких кочових племен відображено на малюнку? 3. Що вам про них відомо?

§ 1. ВСТУП ДО СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Історія України як наука і навчальний предмет

Закінчилися літні канікули і розпочався новий навчальний рік. У 7 класі ви, серед інших навчальних предметів, продовжите вивчення систематичного курсу історії,— як всесвітньої, так і історії України.

Слово «історія», як ви вже знаєте, давньогрецького походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про греко-перські війни.

Термін «історія» має кілька значень. **Історія** як наука вивчає минуле людських спільнот, які заселяли нашу планету від найдавніших часів і до сьогодення.

Учених, які досліджують те, що відбувалося в минулому людських спільнот, називають **істориками**. В основу їхньої цікавої, але й дуже складної праці покладені дослідження **історичних фактів** та **історичних подій**.

Невід'ємною складовою всесвітньої історії є **історія України**. Це — наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського народу, та інших народів, що населяли, населяють територію сучасної України, його боротьбу за державну незалежність і пов'язані з нею подвиги, драми, тріумфи і трагедії.

Історичні факти — не вигадані випадки, які відбувалися насправді.

Історичні події — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Історична наука не стоїть на місці. Завдяки новим відкриттям вона оновлює й поглиблює наші знання про історичні події. На основі досліджень учених-істориків створено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

 Що вивчає історія України?

2. Періодизація історії України. Джерела вивчення середньовічної історії України.

Історію людства, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на певні періоди. **Періодизація історії України** в цілому відповідає всесвітній історії, але має також особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Історична періодизація — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Відповідно до існуючої сьогодні періодизації історію України поділяють на:

- **стародавню історію.** Найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів;
- **середньовічну історію.** Розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян до кінця XV ст.;
- **нову історію.** Характеризує розвиток українських земель у XVI—XIX ст.;
- **новітню історію.** Знайомить із подіями від початку XX ст. до сьогодення.

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками **історичних джерел.**

Досліджуючи різноманітні історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують різні типи історичних джерел, серед яких основними є речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи. Кожне окреме джерело відображає лише певну грань минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Історичне джерело є свідченням минулого, як і будь-який свідок щось недоговорює, про щось не знає, іноді просто вводить в оману. Унаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише способом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел, їх критичного аналізу. Завдання історика – так поставити питання до джерела, щоб більше дізнатися і в той же час стати жертвою обману.

Історичні джерела — все створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

Основними історичними джерелами, за якими вчені досліджують середньовічну історію України, є речові, писемні, усні, мовні та етнографічні.

? Які джерела доцільно використовувати для вивчення середньовічної історії України?

3. Що вивчає середньовічна історія України?

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися, що відбувалося на українських землях у період середньовічної історії. Працюючи з нею, ви зможете сформулювати уявлення про те, як після Великого розселення слов'ян розпочалося формування східнослов'янської державності. Довідаєтеся про те, як виникла і розвивалася утворена східними слов'янами найбільша держава європейського середньовіччя — Київська Русь. Дізнаєтеся про Галицько-Волинське князівство та його місце в розвитку української державності. Простежите, як і чому укра-

їнські землі опинились у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства та інших держав у другій половині XIV—XV ст.

На сторінках підручника перед вашими очима постануть хоробрі князі, гордовиті бояри, мудрі діячі церкви і талановиті будівничі. У вас буде можливість зазирнути за завісу часу і спробувати зрозуміти дії та вчинки людей, котрі жили задовго до вашого народження. Дізнавшись про їхній внесок у події українського середньовіччя, ви зможете переконатися, як багато вони зробили для своєї Батьківщини. Це дозволить вам зрозуміти, чому можна стверджувати, що в той складний і далекий час закладалися підвалини майбутньої незалежної України.

Отже, запрошуємо вас до цікавої та захоплюючої подорожі шляхами середньовічної України. Нехай вашим путівником у ній стане цей підручник.

? Які основні події вивчає середньовічна історія України?

4. Походження назви «Русь»

Основну частину книги буде присвячено історії Київської Русі (Русі-України), її становленню, розквіту і занепаду. Звідкіля походить ця назва? У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець під 832 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля». Цю назву він використовував стосовно земель, які утворювали Київське князівство. Тривалий час дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших давньоруських джерелах вона використовувалася в різних значеннях.

Етнічне значення — народ, плем'я тощо.

Соціальне — суспільний прошарок або стан.

Географічне — територія, земля.

Політичне — держава.

Основні версії походження назви

Скандинавська — від схожих назв округів у Скандинавії зі схожою назвою.

Фінська — від слова ruotsi, яким фінські племена називали варягів (вікінгів).

Східнослов'янська — від східнослов'янських назв річок із коренем «рос» у Наддніпрянщині та землях ільменських словенів.

Сарматська — від назви «руси», яку араби і візантійці використовували стосовно слов'ян і слов'янізованих сарматів — роксоланів, що входили до антського союзу.

За останніми дослідженнями, багато істориків схиляються до думки, що слово «русь» — фінського або скандинавського походження і ним спершу називали тих варягів, які становили дружину (військо) давньоруських князів. Поступово ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» став поширюватися на всіх князівських дружинників узагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому значенні «Руською землею» були, насамперед, землі племені полян, що мешкали в Середньому Подніпров'ї.

Коли після смерті Рюрика Олег захопив полянський Київ і проголосив його столицею єдиної держави, її почали називати Київською Руссю. Відтоді назва «Русь» або «Руська земля» стала використовуватися в широкому значенні для позначення всієї території, яку заселяли східні слов'яни.

Хоча перші відомі історикам князі Київської Русі були за походженням скандинавами і в їхніх дружинах було чимало варягів, це не стало вирішальним чинником у формуванні східнослов'янської державності. Її виникнення, передусім, спричинили внутрішні державотворчі процеси в самому слов'янському суспільстві.

? Звідкіля походить назва «Русь»? Що воно означає?

5. Як працювати з підручником

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом і структурою. Матеріал підручника об'єднано в п'ять розділів, кожен з яких містить від чотирьох до шести параграфів, що, своєю чергою, поділяються на декілька пунктів. У тексті ви зустрінете слова і дати, вирізані чорним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Як ви вже знаєте з минулого року, історія, як будь-яка інша наука, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Працюючи на заняттях і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Важливу роль для розуміння матеріалу мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, карти і схеми. Працюючи з відповідним параграфом, необхідно прочитати внесений до нього документ і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схема розкриє вам зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснить його особливості тощо. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа розташовано запитання і завдання.

Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до теми дозволяють вам здійснити самоперевірку рівня своїх знань за її матеріалом.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на розміщені на його сторінках позначки та їхнє значення.

«Документи розповідають» — наведені тут фрагменти з історичних джерел вам необхідно прочитати і дати відповіді на запитання до них.

«Цікаві факти» — у цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом того, про що йдеться в параграфі.

«*Постать в історії*» — під такою рубрикою розташовано інформацію про видатних історичних діячів, яка допоможе вам зрозуміти їхній внесок в історію.

«*Терміни і поняття*» — тут ви знайдете тлумачення наведених у тексті понять і термінів.

«*Розгляньте малюнок і складіть розповідь*» — ця рубрика містить завдання, спрямовані на формування образу матеріалу, що вивчається.

«*Закріпимо знання*» — наведені тут запитання допоможуть вам здійснити самоперевірку, переконатися в тому, що ви запам'ятали з тексту параграфа, дозволять усвідомити прочитане.

«*Інформаційні ресурси*» — тут, після кожного параграфа, ви знайдете посилання на додаткові інформаційні ресурси, які допоможуть вам краще опанувати навчальний матеріал.

«*Практична робота*» — цей структурний елемент підручника містить необхідні матеріали для організації практичних робіт, передбачених програмою.

«*Завдання для узагальнення*» — під такою рубрикою вміщено систему завдань, історичних задач і запитань, які дозволять узагальнити набуті знання. Ці завдання виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання.

«*Завдання для тематичного оцінювання*» — у цій рубриці міститься необхідний набір завдань для проведення тематичного оцінювання знань.

ВИСНОВКИ

Людям необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого вони не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.

В Україні в минулому відбувалися процеси, схожі на ті, що й в інших частинах Європи та світу. Тому історію України, як і всесвітню історію, поділяють на стародавній, середньовічний, новий і новітній періоди.

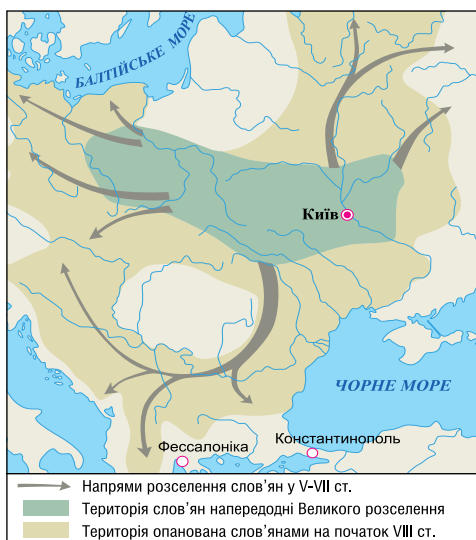
Основну частину середньовічної історії України складає історія Київської Русі та її спадкоємців.

Довідатися про різні події минулого можна лише поєднуючи інформацію, отриману з різних історичних джерел.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Що вивчає середньовічна історія України?
2. На які періоди поділяється історія України?
3. За якими типами історичних джерел вивчають середньовічну історію України?
4. Яким є походження назви Русь?

§ 2. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ — ПРЕДКИ УКРАЇНЦІВ У VI–IX СТ.

? Які регіони заселили слов'яни в результаті Великого переселення (розселення)?

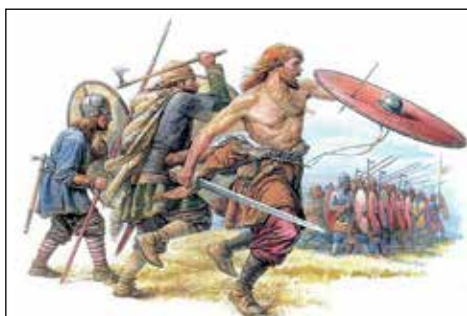
1. Слов'яни під час Великого переселення народів

Велике переселення народів спричинило великі зміни на карті Європи. Його складовою у V ст. було **Велике переселення (розселення) слов'ян**.

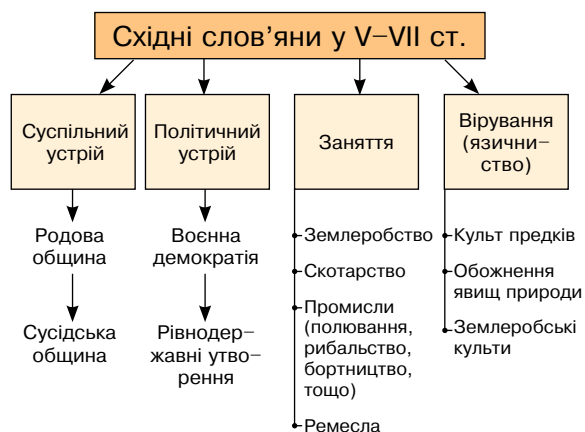
У той період слов'янські племена антів і склавинів зі своєї прабатьківщини у межиріччі Дніпра і Вісли рушили до Подунав'я, наблизившись до володінь Східної Римської імперії (Візантії). Кордони імперії не стали серйозною перешкодою для подальшого розселення слов'ян. У результаті Балканських війн слов'яни станом на кінець VII ст. майже повністю оволоділи Балканським півостровом.

Велике переселення (розселення) слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі впродовж V–VII ст. Опанування ними просторів Центральної, Південно-Східної та Східної Європи.

? Як озброєні слов'янські воїни? Використовуючи знання з історії стародавнього світу, визначте, який бойовий стрій використовували слов'яни в бою.

Византієць Іоанн Ефеський про походи слов'ян на Балкани

«На третьому році по смерті імператора Юстина... рушив проклятий народ слов'ян, який пройшов через усю Елладу і по країні Фессалоніці, і по фракійських провінціях. Здобув багато міст і фортець, спалив, пограбував і підкорив країну, сів на ній владно і без страху, як у своїй власній... Вони... захопили всі імперські табуни й інше, вони живуть, сидять і грабують у римських провінціях без турбот і страху, убиваючи і спалюючи; вони стали багатими, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї. Вони навчилися вести війну краще за римлян, [і все ж вони] люди прості, які не сміли з'явитися з лісів і степів і не знали, що таке зброя, за винятком двох або трьох дротиків».

1. Які факти про походи слов'ян на Балкани наведено в документі? 2. Як автор ставиться до подій, про які розповідає? Чому у вас склалося таке враження? 3. Чи можна довіряти авторові документа? Чию позицію він представляє? 4. Визначте за документом, який вплив мали балканські війни на розвиток слов'янського суспільства.

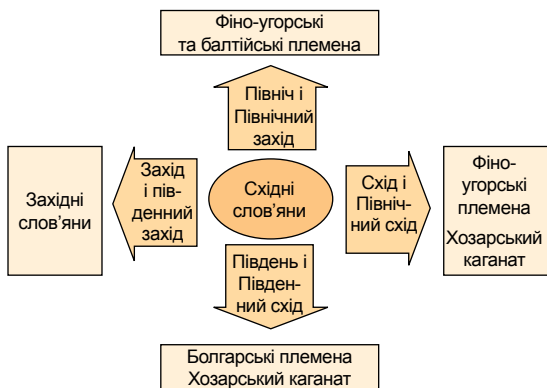
На зламі VI—VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі, що належали балтійським та угро-фінським племенам.

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян, що їх прийнято поділяти на східних, західних і південних.

1. Які терени опанували слов'яни в результаті Великого розселення?

2. Сусіди східних слов'ян

Східні слов'яни жили не ізольовано від інших племен, на їхній розвиток

1. Прослідкуйте по карті, якими річками, озерами, морями пролягав зображений торговельний шлях «із Варягів у греки». Якою була його роль у становленні держави?

впливали сусіди. У VIII–X ст. найбільший вплив на розвиток слов'ян і на становлення їхньої державності справили нормани і хозари.

Нормани («північні люди») — це предки сучасних данців, шведів, норвежців. У VIII–X ст. їхні загони вмілих і безстрашних воїнів — **вікінгів** тримали у страху всю Європу, здійснюючи на своїх кораблях (**дракарах**) грабіжницькі набіги на

Нормани беруть данину від слов'ян (худ. В. Васнецов)

Варяги продають хозарським купцям раба

Хозарська фортеця Маркел (Біла Вежа)

? Якими товарами торгували (обмінювалися), брали данину нормани і хозари зі слов'янами?

узбережжя, а іноді пливучи річками, вони навіть заходили далеко углиб континенту. Слов'яни називали вікінгів **варягами**. У «Повісті минулих літ...» Нестора-літописця згадується, що варяги брали данину з ільменських словен і кривичів. Просуваючись углиб слов'янського світу і засновуючи свої купецькі поселення — **факторії**, варяги проклали річками та озерами торговельний шлях «**із варягів у греки**», тобто шлях з Балтійського моря в Чорне до столиці Візантійської імперії Константинополя.

У той же час з півдня на слов'ян величезний вплив мав **Хозарський каганат** — одна з наймогутніших тогочасних держав. Каганат було засновано тюркськими кочовими племенами у степах між Волгою та Дніпром. Поступово їхня верхівка налагодила активні торговельні зв'язки з Візантійською імперією та Арабським халіфатом. Більша її частина прийняла іудаїзм, що сприяло тісним стосункам із єврейським купецтвом.

Каганат процвітав за рахунок торгівлі товарами, що їх перевозили Великим шовковим шляхом, і работоргівлі. За повідомленням Нестора-літописця, хозари вчиняли грабіжницькі набіги на слов'ян, обклавши «даниною кров'ю» племена полян, сіверян, радимичів і в'ятичів. Ця данина передбачала віддавання у рабство кожної десятої дитини.

? Які племена були сусідами східних слов'ян? Які народи справили найбільший вплив на розвиток східних слов'ян?

3. Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України. Літописні легенди про заснування Києва

У VIII ст. у східних слов'ян формуються **союзи племен**. З літопису «Повість минулих літ» відомо, що територію сучасної України заселяли сім союзів племен — **древляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) та білі хорвати**. Саме вони вважаються предками українців. На землях, які зараз входять до складу Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени й в'ятичі. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східних слов'ян.

Особливу увагу серед інших східнослов'янських союзів племен літопис приділяє полянам. Саме із полян походили перші київські князі-брати **Кий, Щек і Хорив**, за яких почалося будівництво Києва. Це місто назвали на честь старшого з братів — Кия.

На чолі кожного союзу племен стояв **князь** (каган). Найважливіші питання життя союзу або племені обговорювали-

? Які союзи слов'янських племен проживали на території України?

Пам'ятник засновникам Києва

Розповідь Нестора-літописця про заснування Києва

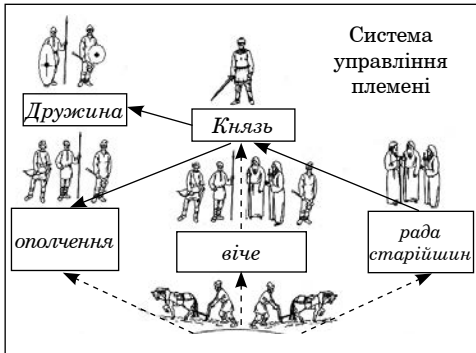
Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами... і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоревицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужні мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві.

? 1. Як, за повідомленням Нестора, виник Київ? 2. Які ще легенди про заснування Києва Вам відомі?

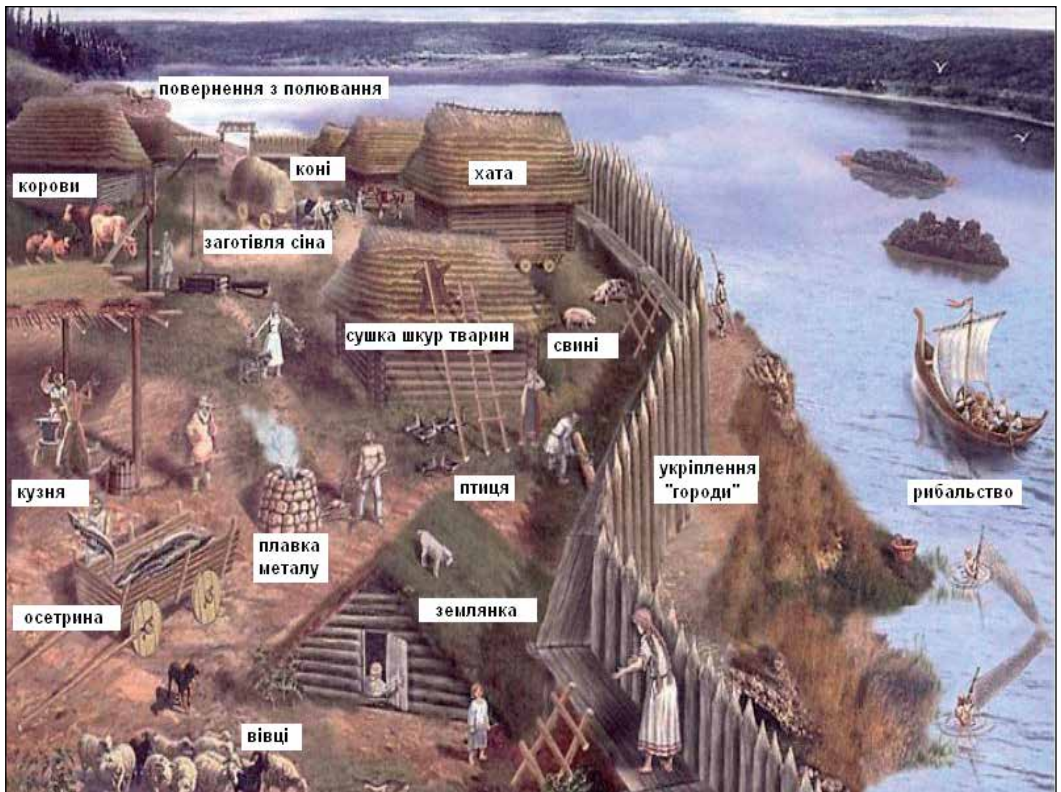

*Панорама київських гір,
де виникло місто (сучасний вигляд).*

ся **радою старійшин** і ухвалювалися на **народних зборах (віче)**. На той час віче могли брати участь лише чоловіки, здатні носити зброю. Крім племінного ополчення князь для здійснення воєнних експедицій мав у своєму розпорядженні постійну **дружину** професійних воїнів. Такий лад називають **воєнною демократією**.

? Які заняття слов'ян зображені на малюнку? Що на малюнку є свідченням існування землеробства? Чому поселення обнесено огорожею?

? Що таке «воєнна демократія»?

4. Господарство і спосіб життя слов'ян

Основним заняттям слов'ян було землеробство. Найдавнішим способом вирощування зернових культур у лісовій зоні було **підсічно-вогневе землеробство**. Селяни спалювали повалені вітром на окремих ділянках лісу сухі дерева і таким чином готували землю під посіви. Згодом — спалювали дерева, спеціально зрубані сокирою. Нерідко перед вирубуванням лісу дерева підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному стані. Тоді – валили і спалювали. Попіл був добривом, він же розпушував ґрунт. По трьох роках використання виснажену землю залишали та освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни мали постійні місця проживання. Селилися вони на берегах річок, де були гарні луки і добрі ґрунти для обробітки. Ранні слов'яни використовували тут **перелогову систему обробітки ґрунтів**. Поле оброблялося і засівалося до того часу, поки ці землі давали добрі врожаї. Коли ж врожаї падали, поле залишалось для «відпочинку», а використовувалося інше. У той час вільних земель було багато, тож слов'яни завжди мали добрі врожаї. Вирощували пшеницю, просо та ячмінь. Археологічні знахідки того часу засвідчують, що слов'яни користувалися досить добрими знаряддями праці, зокрема, в них уже були залізний серп, мотики, кістяні й дерев'яні сохи з металевими наконечниками.

Слов'яни займалися також **скотарством**. Вони вирощували велику рогату худобу, коней, свиней. Слов'яни **полювали** на хутрових звірів, хутра були цінним товаром. А ще вони займалися різноманітними **промислами**: рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), у лісах збирали гриби та ягоди.

У слов'ян було **розвинене ремесло**. Найбільшого поширення набули ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство і ткацтво.

Свої **житла** слов'яни споруджували в основному з дерева, заглиблювали їх

1-2 рік – підсікання, спалення

3-4 роки – активне використання

5 рік – закинута ділянка

? Складіть розповідь за малюнками: «Етапи підсічно-вогневого землеробства»

Збручанський ідол. Краківський музей (Польща)

наполовину в землю. Такі будинки були більш надійними й теплими. Посередині хати розташовувалися печі – для обігрівання житла і приготування їжі. Печі були без димарів, палили «по-чорному», дим виходив крізь отвори у даху. Печі у житлах відрізняють слов'янські поселення від їхніх північних сусідів – угро-фінів і південних степових кочовиків. У них посеред житла було відкрите вогнище, над яким підвішували казан. Недалеко від будинку обов'язково споруджувалася яма-льох, де слов'яни зберігали зерно та інші продукти.

Слов'яни жили **первісною сусідською общиною**. Існували великі **патріархальні сім'ї**, в яких жили родичі декількох поколінь. Вони вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Общини родичів жили в близьких поселеннях, що називалися «гніздами». Група таких «гнізд» об'єднувалася у плем'я. Племена об'єднуються в союзи племен.

5. Вірування слов'ян

Релігійні вірування слов'ян прийнято називати **язичництвом**. Слов'яни обожнювали сили природи. Вони мали свій поховальний обряд, в основу якого було покладено віру в потойбічне життя. Померлих спалювали і ховали у спеціальних ямах. У могили клали речі померлого, знаряддя праці, посуд, їжу, інколи зброю.

Крім того, у давніх слов'ян існувала віра у різних духів.

Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історичу VI ст. Прокопію Кесарійському. Він писав, що слов'яни вважають «володарем усього» одного з богів – творця блискавок (Перуна). Йому приносять у жертву биків та інших тварин. Слов'яни поклоняються також рікам, німфам та іншим божествам, складають їм жертви і під час жертвоприношень ворожать. Німфи в античній міфології – духи природи (джерел, гір та ін.). Отже, слов'яни, окрім вищих богів, які уособлювали сили

Язичницьке капище слов'ян (худ. М. Періх)

природи (грим, блискавку, вітер та ін.), поклонялись і духам (німфам). Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: Велес, Дажьбог, Стрибог, Род, Макош та ін. Місця поклоніння богам називаються *капищами*, де встановлювались ідоли певних богів. (До наших днів зберігся Збручанський ідол).

ВИСНОВКИ

Унаслідок розселення слов'ян у VI—VII ст. на великій території Східної Європи сформувалися три групи слов'янських племен: східна, західна і південна.

Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) та білих хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважаються предками українців.

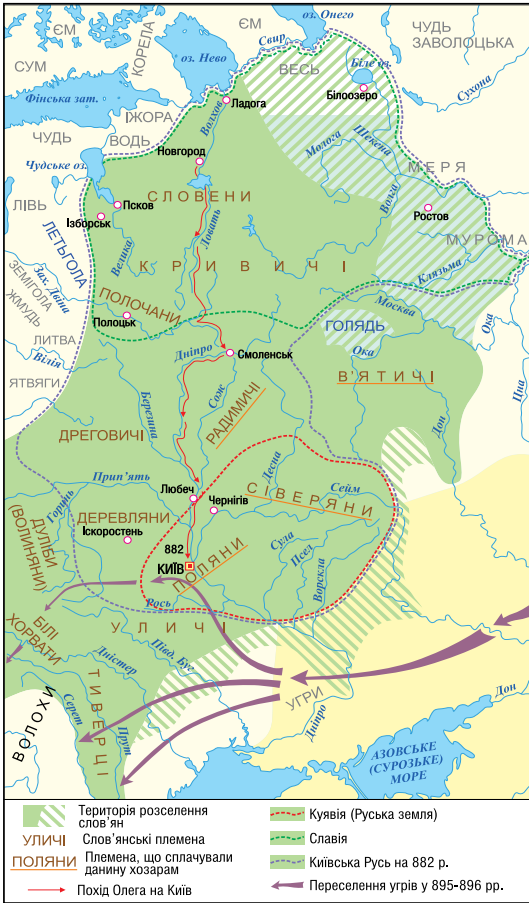
В етнічному розвитку східних слов'ян визначальною залишалася спільна спадщина історичної прабатьківщини.

Основу господарства слов'ян становило землеробство і промисли. Розвиненими були скотарство і ремесло.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян? Які його результати?
2. Яким було оточення східних слов'ян? Як воно вплинуло на їхній розвиток?
3. На землях яких племен виник Київ?
4. Які основні заняття слов'ян? Складіть розповідь про життя слов'янського городища.

§ 3. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

? Визначте за картою розташування Куявії та Славії. Під впливом яких народів вони перебували?

На таких норманських кораблях-дракарах, що їх на Русі називали лодіями, дружини руських князів здійснювали свої морські походи.

1. Перші державні утворення

У VIII—IX ст. у східних слов'ян набирають сил державотворчі процеси. Внаслідок об'єднання окремих союзів племен виникають нові утворення — **племінні княжіння**. Кожне з них мало власну територію. Сучасна наука вважає, що ці об'єднання мали елементи державності.

За свідченням арабських авторів, на східнослов'янських землях існували три об'єднання: **Куявія** (землі полян із Києвом), **Славія** (землі ільменських словенів) і **Артанія** (історики не можуть визначити, де вона була розташована).

Уважається, що племінне княжіння полян у Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, довкола якого розбудовувалася східнослов'янська державність.

2. Київське князівство Аскольда

На основі полянського племінного княжіння в Середньому Подніпров'ї близько **середини IX ст.** сформувалося **Київське князівство**. За своєю територією воно було досить невеликим й охоплювало, головним чином, полянські землі навколо Києва. У літописі це князівство називають «**Руською землею**», а його правителями — князів **Аскольда та Діра**, яких вважають **представниками династії Киявичів**, що походила від легендарного Кия. Арабські автори стверджували, що Дір княжив перед Аскольдом, був «першим зі слов'янських царів». Проте в літопису Аскольда і Діра завжди згадують разом. Князі звільнили полян від сплати данини

? Розгляньте малюнок і складіть розповідь про похід князя Аскольда на Константинополь.

хозарам і прагнули поширити свою владу на інші слов'янські племена: сіверян, деревлян, уличів, полочан, кривичів.

Князь (каган) Аскольд (? — 882) уславився своїми воєнними походами проти Візантії у 860, 866 та 874 рр. Справжнім жахом для візантійців став світанок 18 червня **860 р.**, коли вони побачили 200 лодій руського флоту князя Аскольда під мурами Константинополя. Якого на Русі називали Царградом (Царгородом). Русичі взяли місто в облогу, візантійський імператор був змушений погодитися на укладання з ними угоди і сплату данини. Так уперше Київське князівство сповістило середньовічний світ про своє існування, розпочавши боротьбу з Візантією за першість на Чорному морі та перетворення його на «Руське море».

Із князем Аскольдом пов'язана перша спроба хрещення Русі. За повідомлення-

Убивство Аскольда та утвердження Олега в Києві. (мініатюра із літопису)

Аскольдова могила (Київ, сучасний вигляд)

ми візантійських авторів, ймовірно **862 р.** він хрестився сам і спробував охрестити своїх підданих. Існує думка, що це викликало невдоволення язичницької знаті, і вона почала готувати змову, щоб усунути Аскольда від влади.

? Які здобутки правління князя Аскольда?

3. Утворення Київської Русі. Утвердження династії Рюриковичів

У той час, коли в Середньому Подніпров'ї розвивалось і міцніло Київське князівство, у Славії, за свідченням Нестора-літописця, у **862 р.** ільменські словени і кривичі запросили варязького вождя **Рюрика** з дружиною княжити і володіти ними.

Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор, яким опікувався, тобто став регентом, воєвода **Олег**. У **882 р.**, зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Існує думка, що його запросила туди місцева знать, невдоволена розпачатою князем Аскольдом християнізацією. Прибувши до Києва, повідомляє літописець, Олег заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які плывуть до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князеві. Коли до них вийшов

? Розгляньте малюнок і складіть розповідь про збирання князем данини з підвладних племен.

Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, за допомоги невдоволеної Аскольдом знаті, захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій династія **Києвичів** припинила своє існування утворилася нова династія **Рюриковичів**. Відбулося об'єднання східнослов'янських людей півночі й півдня, розпочалося перетворення Київського князівства на об'єднану державу — **Київську Русь**. Своїм столярним градом, «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

? Чим зумовлена зміна династії на Русі?

4. Правління Олега

Князь Олег (? — бл. 912), імовірно, правив у 882—912 рр. У літописах його називають як повновладним київським князем, так і лише воєводою Ігоря. Послідовно та наполегливо він підкорював східнослов'янські племінні союзи, розширюючи межі Київської Русі. За повідомленням літописця, у 885 р. він обклав даниною полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями та уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він звільнив перед цим від сплати данини хозарам.

Князь Олег правив Київською Руссю одноосібно, зосередивши всю владу в своїх руках. Він спирався на допомогу варязької дружини, яка виконувала

Візантійський імператор Константин VII Багрянородний про збирання данини на Русі

«Коли настає листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що йменується кружлянням, а саме — у Славинії (союзи племен) деревлян, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, знову повертаються до Києва. Зібравши данину, варяги плвли до Константинополя продавати зібране.

? На підставі документа і схеми поясніть, чому збирання данини називали «кружлянням».

Похід Олега на Константинополь у 907 р. (мініатюра з літопису)

Прощання князя Олега з конем. (худ. В. Васнецов)

Олег прибиває свій щит на воротах Константинополя. (художник М. Бодаревський)

доручення князя, чинила суд на місцях і збирала данину. Варяги збирали данину в найпримітивнішій і насильницькій формі полюддя.

3. Походи князя Олега

Князь Олег проводив активну зовнішню політику.

Він здійснив успішні походи на Візантію в 907 та 911 рр. Необхідність здійснювати воєнні походи проти візантійців для нього, як і для інших руських князів, обумовлювалася тим, що Константинополь був для них головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини.

Розповідаючи про похід Олега на Константинополь (або Царгород, як його називали русичі), Нестор-літописець стверджує, що в ньому брали участь 80 тис. воїнів на двох тисячах човнів. Діставшись околиць Константинополя, Олег наказав прикріпити до лодій колеса. Коли повіяв погожий вітер, човни суходолом рушили до мурів міста з того боку, де їх ніхто не чекав. Приголомшені такою воєнною хитрістю русичів, візантійці запропонували їм укласти мирну угоду, згідно з якою Візантія мала гарантувати руським купцям сприятливі умови для торгівлі, сплачувала викуп, обіцяла сплачувати щорічну данину Києву та іншим руським містам. На знак перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя.

У 911 р. Олег знову послав своїх воїнів до мурів Царгорода, оскільки візантійці порушували укладену раніше угоду. За новою угодою сторони несли рівнозначну відповідальність за вчинені злочини (убивства, бійки, крадіжки),

зобов'язувалися повертати полонених і втікачів та надавати допомогу торговельним суднам.

Також Олег здійснював походи на узбережжя Каспійського моря, грабуючи багаті каравани купців.

Обставини смерті Олега остаточно не з'ясовані. За однією з версій, яка вказується в літопису, він помер від укусу гадюки, за іншою — загинув у поході на Каспій, а ще за іншою — помер на батьківщині.

? Які результати походів князя Олега на Константинополь?

ВИСНОВКИ

У VIII—IX ст. в результаті розгортання об'єднавчих процесів у східних слов'ян з'являються племінні князівства.

За правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту і міжнародного визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.

Князь Олег об'єднав Північну Русь із Південною в єдину державу, здійснював збирання східнослов'янських земель навколо Києва.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як було утворено Київська Русь?
2. Як перші князі здійснювали свою владу? Що таке полюддя?
3. Про які легенди щодо правління князя Олега ви дізналися? Що вам здається у них фантастичними?

§ 4. КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ ТА ОЛЬГИ

1. Правління князя Ігоря

Після смерті Олега князювати на Русі почав син Рюрика — Ігор. **Князь Ігор** (? — 945) продовжував справу свого попередника, наполегливо згуртовуючи східних слов'ян у єдину державу. Розпочав своє правління боротьбою з деревлянами та уличами, які вийшли з покори Києву. Ігор наклав на них значно більшу данину, ніж раніше. Після цього уличі залишили Середнє Подніпров'я і переселилися в межиріччя Дністра і Південного Бугу.

У 915 р. біля кордонів Київської Русі вперше з'явилися нові кочовики — **печеніги**. Ігорю вдалося укласти з ними мирну угоду. Згодом її було порушено через те, що печенігів до нападів на Русь підштовхувала Візантія.

Ігор, як і його попередники, воював із Візантією. **У 941 р.** він організував грандіозний похід проти неї, залучивши близько 10 тис. лодій. Проте цей похід завершився поразкою: візантійці спалили флот русичів «грецьким вогнем».

По трьох роках, зібравши ще більші сили, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці відкупилися даниною, більшою за ту, яку отримав від них раніше князь Олег, та уклали нову угоду, яка підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії. Хоча умови угоди були дещо гіршими, ніж з Олегом.

У 944 р. Ігор також здійснив похід на Закавказзя проти войовничих горців, які були союзниками візантійців. Унаслідок перемоги русичам поталанило оволоді-

Збір полюддя. (худ. Н. Реріх)

Знищення флоту Ігоря «грецьким вогнем». Мініатюра з літопису

Присяга Ігоря перед Перуном

? Чому похід Ігоря 941 р. завершився невдало?

? Чому загинув князь Ігор?

«Грецький вогонь» — таємна зброя візантійців. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали з бронзових труб або наливали в мушлі й кидали їх із катапулт на ворожі судна. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що всі її складники дотепер не відомі. Імовірно, вона містила смолу, сірку, селітру і нафту. «Грецький вогонь» не можна було загасити, він горів навіть на воді.

ти багатими містами Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернутися додому.

Утримання великої дружини і здійснення далеких походів потребували значних коштів. Мабуть, саме це спонукало Ігоря спробувати, всупереч традиції, вдруге додатково зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Очоловані князем Малом деревляни восени **945 р.** розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя. «Якщо

Княгиня Ольга зустрічає тіло князя Ігоря (художник В. Суриков. ескіз)

внадиться вовк до овець,— пояснювали вони свій учинок, — то виносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». Смерть Ігоря знаменувала завершення початкового етапу становлення Київської Русі.

? Що призвело до загибелі князя Ігоря?

2. Помста княгині Ольги

Після загибелі князя Ігоря правителем мав стати його син Святослав, та оскільки той був іще хлопчиком, до його змушніння київський престол (до 964 р.) посідала дружина Ігоря Ольга. **Княгиню Ольгу** (бл. 910—969) літописець називав «мудрішою за всіх людей», характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку а, водночас — як далекоглядну, холоднокровну та досить жорстоку правительку. Де й коли народилася майбутня київська княгиня, невідомо. Літопис повідомляє лише про те, що «привели Ігореві дружину зі Пскова на ім'я Ольга».

Своє правління Ольга розпочала з придушення деревлянського повстання і помсти вбивцям свого чоловіка. У ті часи кривава помста була неписаним законом. Той, хто не помстився вбивцям своїх близьких, навіки вважався зганьбленим. Описані в літопису чотири помсти княгині Ольги вбивцям свого чоловіка фактично спричинили знищення деревлянського княжіння.

? Розгляньте малюнки з літопису. Які сюжети помсти деревлянам княгинєю відображені, а які — ні?

Розповідь Нестора-літописця про події після вбивства князя Ігоря можна зрозуміти так, що деревляни сприйняли його як власну перемогу й вирішили захопити владу над Києвом. Двадцять деревлянських послів приїхали до Києва та запропонували Ользі вийти заміж за їхнього князя Мала. Княгиня розправилася з ними суто жіночою хитрістю. Вона вдала, нібито приймає послів із надзвичайними почестями, та оголосила, що на знак особливої поваги кияни понесуть їх у човні на руках. А потім гордих такими почестями послів кинули до великої ями, викопаної у дворі палацу, і закопали живцем.

Розправившись зі сватами, Ольга попросила деревлян підслати для переговорів із нею найбільш знатних мужів князівського роду, бояр та купців. Коли ті прибули до Києва, княгиня запропонувала їм відпочити після довгої дороги і попаритися в лазні, яку потім зачинили й запалили разом із послами.

Третя помста своєю жорстокістю перевершила попередні. Ольга сповістила, що бажає здійснити поминки за своїм чоловіком, тож наказала деревлянам варити мед і готуватися до них. Після цього княгиня пообіцяла вийти заміж за деревлянського князя Мала. Поблизу Іскоростеня — деревлянської столиці — за її наказом насипали величезний курган. Під час ритуальної трапези на ньому Ольга дочекалася, поки деревляни понапиваються, і звеліла всіх перебити. Загинули, як пише літописець, п'ять тисяч людей.

Наступного року Ольга зібрала військо та разом із малолітнім сином Святославом рушила на підкорення деревлянської землі. Битву було виграно, але деревляни зачинилися у своїй столиці. Облога тривала рік, і виснажені деревляни запропонували Ользі мед і хутро. Проте вона відмовилася від такої великої данини, повідо-

мивши, що їй вистачить по три горобці й три голуби від кожного двору. Деревляни дали княгині те, чого вона вимагала. До лап кожного птаха Ольга наказала прив'язати запалені трути і, коли посутеніє, відпустити на волю. Птахи полетіли під стріхи будинків Іскоростеня, і місто спалахнуло з усіх боків. І побігли деревляни з міста, Ольжині люди їх ловили... Старійшин княгиня наказала стратити або віддати в рабство, а на решту наклала тяжку данину.

Деревлянський князь Мал закінчив своє життя в київському полоні. Згадкою про нього залишилося місто Малин, його спадкове володіння в деревлянській землі, що й досі має цю назву. Існує цілком вірогідна версія, що донька деревлянського князя Малуша, яку Ольга зробила своєю ключницею, стала коханкою князя Святослава й народила від нього майбутнього князя Володимира Святославовича.

? Яку мету переслідувала помста Ольги? Чому Ольга так жорстоко помстилася деревлянам?

3. Реформи княгині Ольги

Загибель Ігоря гостро поставила питання реформи системи державного управління на Русі та, зокрема, порядку стягування данини.

Ольга впорядкувала полюддя. Було окреслено землі, з яких через певні проміжки часу стягувалася визначена данина. За княжою скарбницею було закріплено **«ловища»** — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Установлювалися **«уроки»** та **«оброки»**, які повинні були виконувати підлеглі в розмірах, що не позбавляли їх засобів існування. Запровадженням **«установів»** було, ймовірно, впорядковано адміністративні й судові дії на місцях княжих дружинників. Улаштовувалися також **«становища»** і княжі **«погости»** — місця зберігання данини та осередки центральної влади.

Спалення Іскоростеня

Княгиня Ольга із сином Святославом

Купальня княгині Ольги на р. Кам'янка (м. Коростень, Житомирська область)

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

За князювання Ольги розбудовувався і прикрашався її столий град. У Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був, імовірно, двоповерховий, укритий червоним шифером кам'яний палац, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

? Які реформи провела княгиня Ольга?

3. Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги

Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу дипломатії, а не війні.

У 946 р. (за іншими даними — **957 р.**) Ольга відвідала Константинополь. Княгиня, ймовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

За повідомленням літописця, у **Константинополі Ольга прийняла християнство**. Було досягнуто домовленості, що руські дружини служитимуть імператорові, а Візантія за це сплачуватиме данину Русі. На її виконання Ольга надіслала руських воїнів, допомагала Візантії у війні з арабами 961 р., у боротьбі з норманами і болгарами.

Хрещення Ольги (мініатюра з літопису)

Купель для хрещення з собору Св. Софії в Константинополі

Також княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 р. вона надіслала своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи з проханням надати єпископа для хрещення Русі. По деякім часі після цього до Києва прибула християнська місія, очолювана ченцем Адальбертом. Вона діяла на Русі протягом 961–962 рр., але через протидію язичницької знаті, під загрозою фізичної розправи змушена була рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

Ймовірно, цей неуспіх послабив позиції Ольги, і влада перейшла до її сина Святослава, який був прихильником язичництва.

- ? Розгляньте малюнок «Княгиня Ольга входить до Собору Св. Софії в Константинополі» і складіть розповідь про відвідини княгинею Ольгою Константинополя. Що на вашу думку могло вразити Ольгу в Цареграді?

ВИСНОВКИ

Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над східнослов'янськими княжіннями. При цьому для подальшого розвитку держави виникла потреба впорядкувати питання щодо розмірів і порядку збирання данини.

Внутрішньополітичні заходи княгині Ольги сприяли тіснішому об'єднанню колишніх окремих східнослов'янських племінних володінь у єдиний державний організм. У зовнішньополітичній діяльності княгиня Ольга визначила нові підходи, надаючи перевагу мирним засобам над воєнними.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які кочові племена з'явилися на кордоні Русі за правління князя Ігоря?
2. Що призвело до конфлікту князя Ігоря з деревлянами?
3. Які реформи здійснила на Русі княгиня Ольга?
4. Коли відбувся перший в історії дипломатичний візит до Константинополя очільника Київської держави?

§ 5. КНЯЗЮВАННЯ СВЯТОСЛАВА

1. Князь Святослав

Святослав (бл. 931—972), син Ігоря та Ольги, посів київський престол досить пізно — у 964 р., у віці близько 30 років.

Князь Святослав уславився, як відважний воїн і талановитий полководець. Ставши самостійним правителем, він здійснив декілька походів із метою зміцнення Київської Русі та змусив сусідні держави рахуватися з її інтересами. Нестор-літописець із великою любов'ю розповідав про князя, порівнюючи його за хоробрість із гепардом. Войовничість Святослава відповідала духові епохи, коли середньовічні правителі силою зброї формували території своїх держав. За роки правління він пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспію та далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

На відміну від Ольги Святослав був язичником. Намовляння матері охреститися категорично відкидав, пояснюючи це тим, що з цього буде сміятися вся князівська дружина.

Перебуваючи у постійних походах, він зміцнював княжу владу і продовжив адміністративні реформи, започатковані Ольгою, зі зменшення впливу родової знаті.

? Чим найбільш уславився князь Святослав?

2. Похід проти Хозарського каганату

Першочерговим своїм завданням Святослав уважав усунення хозарської загрози. **У 964—966 рр. він здійснив вдалий похід проти Хозарського каганату.**

Під час походу, Святослав спершу підкорив східнослов'янський племінний союз в'ятичів, які мешкали на річці Ока і

Знак князя Святослава

Князь Святослав (реконструкція портрета за словесним описом у письмових джерелах)

Руїни Саркела (фотознімок розкопок з літака у 1930 р.)

сплачували данину хозарам. Також звільнив від хозарської залежності й примусив сплачувати данину Києву неслов'янські племена мерю, мурому, мещеру, черемисів, мордву, бургасів і волзьких булгар. Після цього війська князя спустилися Волгою до її гирла, де розташовувався центр Хозарського каганату і, завдавши поразки хозарам, оволоділи їхньою столицею містом Ітіль. Далі, рушивши на Північний Кавказ, Святослав також підкорив та обклав даниною племена аланів, або ясів (предків осетин), і адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву — Тмутаракань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами в 964—966 рр. було послаблення і занепад Хозарського каганату. Це сприяло ліквідації хозарської загрози для Київської Русі та водночас відкрило шлях до її кордонів новим кочовикам зі Сходу, насамперед печенігам.

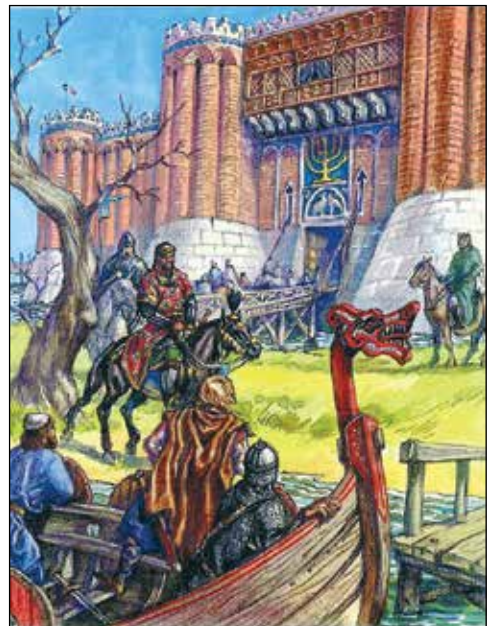
? Чому, на вашу думку, Святославу вдалося перемогти Хозарський каганат?

3. Балканські походи

Використати військову потугу і талант Святослава вирішили візантійці, звернувшись до нього по допомогу у придушенні повстання болгар. **У 968 р.** князь із 60-тисячним військом вирушив у свій перший Балканський похід до Болгарії. Він розбив під Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів, князюючи тут, у місті Переяславці. Налякані відмовою Святослава залишити завойовану Болгарію та його

Походи Святослава

Хозарська столиця Ітіль

Візантійський історик Лев Діакон, який сам бачив Святослава, про зовнішність князя:

«На вигляд він був таким: середній на зріст, ні надто високий, ні надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, з рівним носом, із голеною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурих і суворих. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших».

Дружинники

намірами перенести до Подунав'я столицю своєї держави, візантійці підбурили до нападу на Київ печенігів.

У 968 р. печенізька орда взяла в облогу Київ. Кияни відправили до князя гінця, дорікаючи, що, чужої землі шукаючи, він полишив свою. Святослав спішно повернувся додому й відігнав печенігів від свого столяного граду.

Щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав залишив своїм намісником у Києві старшого сина Ярополка, у деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав свого позашлюбного сина від деревлянської княгині Малуші Володимира.

У 969 р. Святослав вирушив у другий та останній похід до Болгарії. Цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Князеві довелося воювати не лише з болгарами, а й з візантійцями.

У 971 р. сили візантійців, які значно переважали, обложили Святослава з його військом у болгарському місті **Доростол**. Але візантійці на спромоглися здобути місто. Русичі неодноразово ви-

Балканські походи Святослава

«Повість минулих літ» про князя Святослава і його боротьбу з хозарами

У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були.

? Розгляньте малюнок. Які слова літописця він ілюструє?

І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти». І пішов він на Огу-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 965. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли насупроти з князем своїм... і зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів Святослав хозар і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У рік 966. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

? 1. Які факти, названі літописцем, свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава? 2. Знайдіть на карті наведені Нестором назви народів, країн, міст тощо і прослідкуйте напрями воєнних походів Святослава в 964—966 рр.

ходили з Доростола та біля його мурів билися з ворогом. Тож візантійцям довелося погодитися на укладення мирної угоди зі Святославом. За її умовами візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю і навіть забезпечували його харчами на зворотний шлях. Проте Святославу довелося дати зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Картосхема битви під Доростолом

*Зустріч киявського князя Святослава з візантійським імператором Цимісієм.
(худ. К. Лебедєв)*

Підписавши мир із візантійцями, Святослав вирушив на Русь. Проте навіть переможений руський князь-воїник залишався небезпечним. За однією із версій Візантійці підкупили печенігів, щоби ті вбили Святослава. Навесні 972 р., коли русичі поверталися до Києва, біля дніпровських порогів вони потрапили в засідку, улаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши золотом. На ній начебто був напис: «*Чужого бажаючи, своє втратив*».

Ймовірно меч Святослава, знайдений на о. Хортиця

? Розгляньте малюнок. За фрагментом діорами складіть розповідь про останній бій князя Святослава.

ВИСНОВКИ

У своїй державотворчій діяльності князь Святослав надавав перевагу активній зовнішній політиці, яка мала переважно завойовницьку спрямованість. Талант полководця не завжди доповнювався політичною далекоглядністю. Численні війни Святослава виснажили Русь; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.

Зі смертю Святослава в історії Київської Русі завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше завойованих земель і розбудові держави.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть племена й народи, що їх підкорив князь Святослав і примусив сплачувати данину.
2. Чому Балканські походи Святослава не мали успіху?
3. Український історик Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1: «КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ТА ЙОГО ПОХОДИ».

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомитись із запропонованими матеріалом

2. Робота в групах.

- 1) Доберіть до карт відповідні цитати з історичних джерел, які ілюструють зображені події.
- 2) Розставте запропоновані цитати у хронологічній послідовності.

3. Зробити висновок відповідно до мети роботи

Варіант I

Варіант II

Історичні джерела

- 1) «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, я я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».
- 2) «Прийшов [князь] у Переяславець. І послав до греків послів, говорячи: «Хочу йти на вас»... І пішов до Царграда, розоряючи міста. І дали йому данину... І повернувся він у Переяславець...»
- 3) «Вважаю, що ти не забув про поразку батька твого..., який, порушивши клятвений договір, приплив до столиці нашої з величезним військом

на 10 тисячах кораблів, а до Кіммерійського Боспору повернувся лише з десятком човнів, сам став передвісником своєї біди. Не згадую я вже про його жалюгідну долю...»

- 4) «...Рушив... (він) на Дунай на болгар, і в битві переміг... (він) болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків...»
- 5) «Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована».
- 6) «І хоча послали болгари вість цісареві, що йде русь на Царьград, вони прийшли і стали пустошити землю. І грабували вони по узбережжю Понту, багато ж і святих церков вони вогневі оддали, і майна немало взяли...»
- 7) «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І зступилися війська битися, і сталася битва меж ними, і одолів він хозар і город їхній столицю Ітіль, і город Білу Вежу взяв. І ясів він переміг, і касогів, і прийшов до Києва».
- 8) «Якщо не укладемо мир і дізнаються, що нас мало, то прийдуть і обложать нас в місті. А Руська земля далеко, печеніги з нами воюють, і хто нам тоді допоможе? Укладемо ж мир, адже вони вже взяли на себе зобов'язання платити нам данину — цього з нас і вистачить. Якщо ж перестануть платити нам данину, то знову, зібравши безліч воїнів, підемо з Русі на Царгород».
- 9) «...Імператор [візантійський] згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істра в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Князь переїздив через ріку в скіфському човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці...»

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ: «ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

1. Поясніть значення понять і термінів: «Велике розселення слов'ян», «князь», «дружина», «літопис», «Русь», «імперія», «полюддя», «данина».
2. Заповніть схему: «Внутрішня і зовнішня політика княгині Ольги». Зробіть відповідні висновки.

<i>Внутрішня</i>	<i>Зовнішня</i>

3. Виконайте завдання за історичною картою:

1. Знайдіть на карті території розселення східнослов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII—IX ст.
2. Покажіть територію Київської Русі за князювання Олега і Святослава
3. Покажіть на карті напрямки походів перших київських князів.
4. Підготуйте презентацію на тему: «Господарство та спосіб життя східних слов'ян».
5. Висловіть власне ставлення до різних версій походження назви «Русь».
6. Які фактори найбільше вплинули на становлення Київської Русі?
7. Яка роль Києва у становленні Київської Русі? Чому саме Київ став центром державотворення східних слов'ян?
8. Підготуйте на вибір історичний портрет Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

1. Складіть перелік подій з історії Київської Русі IX—X ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів «Велике розселення слов'ян», «князь», «дружина», «Русь», «імперія», «союзи племен», «літопис», «полюддя», «данина», «реформи», «Балканські походи», «дружинна держава».
3. Яку роль відіграло створення власної держави Київської Русі в історії східних слов'ян?
4. Визначте значення «Повісті минулих літ» Нестора-літописця як історичного джерела про життя східних слов'ян у IX—X ст. Наведіть приклади того, що можна вважати літописними легендами та історичними фактами. Яка роль легенд для реконструкції історії Русі IX—X ст.?

5. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) прослідкуйте, як змінювалася територія Київської держави від перших князів до завершення князювання Святослава;
  - 2) порівняйте територію розселення східних слов'ян із кордонами Київської Русі в 972 р.;
  - 3) назвіть території та союзи східнослов'янських племен, які були приєднані й підкорені київськими князями;
- 4) покажіть на карті основні походи київських князів у ІХ—Х ст.
6. Чому, на вашу думку, саме Київ відіграв роль центру об'єднання східних слов'ян у єдину державу і став її столицею?
7. Установіть хронологічну послідовність правління київських князів і назвіть роки їх правління.
8. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику князів Київської Русі в ІХ—Х ст. Визначте її значення і наслідки.
9. Яким, на вашу думку, був головний внесок кожного з великих київських князів у розбудову державності Київської Русі?
10. Назвіть факти, які свідчать про зростання могутності й міжнародного авторитету Київської Русі в ІХ—Х ст.
11. Як розвивалися взаємини Русі з сусідами? Відносини з якою країною були пріоритетними?
12. Яка роль торговельного шляху «із варягів у греки» у становленні Київської Русі?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ №1 «ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

1. Якого союзу племен був центром Київ?

А полян	Б сіверян
В деревлян	Г дулібів
2. Щорічний похід князя з метою збирання данини з підвладних племен називався

А полюддям.	Б уроком.
В становищем.	Г вічем.
3. Теорія, згідно з якою державність на Русь було принесено варягами, називається

А слов'янофільською.	Б норманською.
В хозарською.	Г дунайською.
4. У якому році відбулось об'єднання північних і південних руських земель князем Олегом?

А 860 р.	Б 882 р.
В 911 р.	Г 988 р.

5. Що стало приводом для повстання деревлян у 945 р.?
 А повторне збирання данини київським князем Ігорем
 Б усунення від влади Святославом княгині Ольги
 В насильницьке збирання війська київським князем для походу на Константинополь
 Г встановлення у Києві влади династії Рюриковичів
6. До кого з такими словами звернулась княгиня Ольга: *«Більше вже не хочу мститися – хочу тільки взяти з вас невелику данину. Дайте мені від кожного двору по три голуби і по три горобці»*?
 А полян
 Б деревлян
 В волинян
 Г сіверян
7. Зображений середньовічний малюнок можна використати як ілюстрацію до літописної розповіді про поразку походу на Константинополь київського князя

- А Аскольда.
 В Ігоря.
 Б Олега.
 Г Святослава.
8. Походи київського князя Святослава в Болгарію призвели до конфлікту Русі з
 А Хозарським каганатом.
 Б Візантійською імперією.
 В кочовими племенами половців.
 Г Священною Римською імперією.
9. Що стало одним із результатів посольства великої княгині Ольги до Константинополя, про яке повідомляє літописець?
 А прийняття княгиною християнства
 Б повернення Ольгою під владу Києва деревлян
 В розпуск княгиною варязьких дружин
 Г оголошення Ольгою війни Хозарському каганату
10. Прочитайте уривок джерела і виконайте завдання. *«Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, а я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».*

Цю промову князь Святослав проголосив перед битвою з
А болгарами. Б хозарами.
В візантійцями. Г печенігами.

11. Установіть послідовність подій становлення Київської Русі.

- А «...Рушив... (він) на Дунай на болгар, і в битві переміг... (він) болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків...»
- Б «Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована.»
- В «...І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до Романа, і до Константина, і до Степана, до великих царів грецьких, утвердити дружбу з самими царями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть...»
- Г «...ми, [мужі] від народу руського... послані від Олега, великого князя руського... до вас, Лева, і Олександра і Костянтина, великих за волею Божою самодержців, цесарів грецьких...»

12. Установіть відповідність між іменами князів та їхніми здобутками.

1 Аскольд	А приборкання повстання деревлян
2 Олег	Б об'єднання північних і південних руських земель
3 Ольга	В створення перших писаних законів Київської Русі
4 Святослав	Г укладення першого відомого договору Русі з Візантією
	Д розгром Хозарського каганату

